

Büyük Selçuklular Zamanında Seferlerin Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Etkileri

Economic, Social and Environmental Effects of Expeditions in the Great Seljuk Period

Hasan YENİDOĞAN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Hasan YENİDOĞAN

Kilis 7 Aralık Üniversitesi <https://ror.org/048b6qs33>

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kilis, Türkiye

ORCID: [0000-0002-1248-4984](https://orcid.org/0000-0002-1248-4984)
e-mail: hsnyenidogan@gmail.com

Başvuru/Submitted: 20.09.2023
Kabul/Accepted: 14.12.2023

Atf: Yenidoğan, Hasan, “Büyük Selçuklular Zamanında Seferlerin Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Etkileri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Aralık 2023): 689-705.

Citation: Yenidoğan, Hasan, “Economic, Social and Environmental Effects of Expeditions in the Great Seljuk Period”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (December 2023): 689-705.

Lisans/License:

Öz- Cend, Buhara, Harezm ve ardından Horâsân'da yurt edinme mücadelesi veren Selçuklular, Gazneliler karşısında Nesâ, Serahs ve Dandanakan savaşlarında başarı elde edince 431/1040'da Büyük Selçuklu Devleti'ni kurdular. Selçuklular bir devlet haline geldikten sonra İran, Orta Doğu, Kafkaslar, Anadolu ve Orta Asya'da önemli bir güç haline gelince Pasinler, Malazgirt, Katavân ve Miryokefalon gibi büyük önem arz eden savaşlar meydana gelmiştir. Selçuklu sultanları, elde ettikleri askerî ve siyasi başarılarla devletin sınırlarını genişletip zenginleşmesini sağlamışlardır. İstilaların ve başarısız seferlerin bedelini ise ya hazinesini ya da iktidarını kaybederek ödemişlerdir. Savaşların sadece devlet üzerinde olumlu ve olumsuz etki doğurduğunu söylemek yanlış olacaktır. Savaşlardan en çok etkilenenler günümüzde de olduğu gibi Selçuklular zamanında da toplumlar olmuştur. Savaşların etkisiyle insanların refah seviyesi dönem dönem artmış veya düşmüştür. Savaşların etkilerini yakından hisseden toplumlar, kimi zaman yaşadığı toprakları terk etmek zorunda kalırken kimi zaman da malından veya canından olmuşlardır. Savaşların ekonomik ve toplumsal etkilerin yanı sıra çevresel etkileri de mevcuttu. Bu etkiler en az devletlerin ve toplumların üzerinde meydana gelen tahribat kadar ağır olmaktaydı. Bu çalışmada, Büyük Selçuklular zamanında yaşanan savaşların devlet, toplum ve çevre üzerinde meydana getirdiği olumlu ve olumsuz etkiler incelenmiştir. Birinci bölümde sefer hazırlıklarının devlet hazinesinde oluşturduğu etki ve bu sürecin halk üzerinde nasıl bir tesir yarattığı üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde savaşların ekonomik, sosyal ve çevresel etkileri çeşitli yönleriyle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler- Selçuklular, Savaş, Ekonomi, Toplum, Çevre.

Abstract - The Seljuks, who struggled to establish a homeland in Jand, Bukhārā, Hārezm and Khorāsān, established the Great Seljuk State in 431/1040 when they achieved success against the Ghaznavids in the battles of Nisā, Sarakhs and Dandanaqan. After the Seljuks became a state and an important power in Iran, the Middle East, the Caucasus, Anatolia and Central Asia, important wars such as Kapetron, Manzikert, Qatwān and Myriokephalon took place. Seljuk sultans expanded the borders of the state and made it richer with their military and political successes. They paid the price for invasions and unsuccessful campaigns by losing either their treasury or their power. It would be wrong to say that wars only have positive and negative effects on the state. As today, in the time of the Seljuks, societies were the ones most affected by wars. Due to the effects of wars, people's welfare levels have increased or decreased from time to time. Societies that felt the effects of wars closely sometimes had to leave the lands they lived in, and sometimes lost their property or lives. Wars have environmental effects as well as economic and social effects. These effects were at least as severe as the damage caused to the states and societies. In this study, the positive and negative effects of the wars during the Seljuk period on the state, society and environment were examined. In the first part, the impact of preparations for the expedition on the state treasury and the impact of this process on the public were emphasized. In the second part, the economic, social and environmental effects of wars are discussed in various aspects.

Keywords- Seljuks, War, Economy, Society, Environment.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2023
Reviewers	Single Anonymized - A Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Among the Turks who made their name in history as a warrior society, Oghuzs stand out with their warriorship, and among Oghuzs, the Seljuks comes to the fore. The reason why the Seljuks were advanced in warriorship can be explained by the fact that they had leaders who were army commanders in Oghuz State. The Seljuks fought hundreds of wars from the date they left Oghuz State and migrated to Jand until the collapse of the Anatolian Seljuks. As a result of research on Seljuk military history based on the main sources, it has been realized that these wars had various positive and negative effects. The aim of this study is to clarify previously unanswered questions in military history research of the Seljuk Period by considering these effects from economic, social and environmental perspectives. The study was prepared by examining chronicles, as there is no archive source from the Seljuk period to the present day. In addition to the main sources written in Arabic, Persian, English and Turkish, research works were also used in this study. Before starting the study, the research questions we hoped to answer were determined and the sources were carefully scanned. Since it is not known in which part of the chronicles the needed information is located, these sources were examined meticulously from the beginning to the end.

The study consists of an introduction, various effects of expedition preparations, effects of wars, a conclusion and a bibliography. In the introduction, preliminary information about the subject of the

study is provided. The first part includes the dimensions of the campaign preparation's impact on Seljuk finances. The effect of pack animals such as horses and camels, especially those purchased, on the treasury was explained by numerical values. The main food of the Seljuk soldiers was meat. In This study, the daily sheep needs of the army were determined based on the possible meat consumption amounts of the soldiers and sheep prices in Mosul during the Seljuk period, and the cost of the obtained figure in the army was calculated. In this part of the study, it was understood that a full treasury was needed for the expedition preparations, and when necessary, the treasury was emptied for these expenses. After the supply of items needed by the Seljuk armies, which numbered tens of thousands, important economic problems such as price increases and famine could arise. In particular, purchases made while armies were on the move could seriously damage regional economies. For this reason, the Seljuk sultans did not prefer to stay in one region for a long time. There may be times when the state treasury is not full. In such cases, the war budget was covered by taxes collected from people and goods or money requested from the iqtas. This could cause various economic problems for society.

In the second chapter, the impact on society of the taxes demanded by the army from the towns on the route is mentioned. Additionally, the devastating effects of pitched battles are described. On the other hand, in a field war that was won, the booties left by the enemy army in the camp and on the front could affect the enrichment of both the soldiers and the people of the region. While the people were getting rich with what they collected from the front, the prices of the products in the region could drop dramatically, which could lead to economic problems because the goods in the hands of the producers could be sold below their costs. Wars can have economic and environmental effects. For example, the manufacture of catapults, river transport vehicles, and pontoon bridges were provided with trees cut from nature. In addition, the army's fuelwood needs were supplied from nature. Seljuk armies could choose places especially close to agricultural lands to set up camps. At such times, it was inevitable that agricultural lands would be destroyed. Seljuks could sometimes stay in the houses of the people in the cities visited by the sultans, rather than setting up a camp. This situation caused sociological and economic problems. In this part of the study, the destruction of siege wars is also mentioned. When a town was besieged, the cannonballs sent from the catapults could destroy or burn the houses within the castle. When people migrated due to the effects of the war, commodity prices in the war zone became cheaper. As a result, although the Seljuk sultans told their soldiers before going on a campaign to stay away from any attitude that would harm the people and that they would otherwise be punished, the negative effects of the wars were inevitable.

GİRİŞ

Oğuzlar'ın Kınık Boyu'na mensup olan Selçukluların, savaşçılıkta diğer Oğuz boylarına nazaran daha marifetli olduğu bilinmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Selçukluların bilinen en eski atası olan Dukak ve onun oğlu Selçuk Bey'in Oğuz Devleti'nde *ordu kumandanı* (sübâşı) olarak görev yapmış liderler olduğudur.

Selçuk Bey, X. yüzyılın ilk çeyreğinde Oğuz Yabgu Devleti ile yaşadığı siyasi sorunlar neticesinde Cend'e göç edince Selçuklular, yurt arayışı içerisinde girerek Karahanlı, Sâmânî ve Gaznelilerin hem siyasi hem de askerî mücadelelerinde aranan güç haline geldiler. Hayvanlarını otlatacak geniş arazilere ihtiyaç duyan Selçuklular, Sâmânîlerle yaptıkları ittifak sonrasında Semerkant ile Buhârâ arasında yeni bir yurt edindiler. Bölgede yaşanan askerî mücadeleler sonucunda üçüncü kez 432/1032 yılında 15 bin çadır ve çok sayıdaki hayvanla Hâzrem yakınlarında yer alan Şurâhân ve Darhân'a göç ettiler. Gazne Sultanı Mahmûd vefat edince askerî olarak bölgede söz sahibi olmaya başladıktan sonra Hâzrem'de bulunan Ribât-ı Mâşe ve Şurâhân'ı yurt edindiler. Hâzrem'de otoritesini arttıran Selçuklular, Türkmenleri de kendisine katıp Horâsân'a doğru ilerleyince bu defa Merv, Serahs ve Ferâve'ye yerleştiler. Selçukluların, yurt arayışı Gaznelilerin bölgedeki çıkarlarına aykırı gelince Sultan Mes'ûd, askerî güç kullanarak sorunu çözme yoluna gitti. İki güç arasında yaşanan Nesâ (426/1035) ve Serahs (429/1038) savaşlarını Gazneliler kaybettiler. Böylelikle Gaznelilerin bölgedeki gücü sekteye uğradı. Bu durumu kabullenemeyen Sultan Mes'ûd elli bin kişilik ordusuyla tekrardan Selçuklular üzerine yürüdü. Dandanakan'da 431/1040 yılında bir araya gelen iki ordunun üç gün süren çatışması yine Gaznelilerin mağlubiyeti ile sonuçlandı. Uzun süren yurt arayış sürecinde birçok kez göç etmek zorunda kalan Selçuklular, Dandanakan Savaşı'nı kazandıktan sonra bir devlet haline gelmiş ve kısa sürede onlarca başarılı seferler gerçekleştirerek başta İran olmak üzere Anadolu, Kafkaslar, Türkistan, Irak, Suriye ve Ortadoğu'nun diğer bölgelerine hâkim olmayı başarmışlardı.¹ Bu süreçte Malazgirt (463/1071), Haçlı Seferleri (488-671/1096-1272), Miryokefalon (572/1176) gibi dünya tarihinde büyük önem arz eden birçok savaş meydana geldi. Ana kaynaklar üzerinde yapılan incelemeler neticesinde Selçukluların devlet kurmadan önce ve sonra gerçekleştirdiği seferlerin birçok ekonomik, sosyal ve çevresel etkilerinin olduğu anlaşılmıştır. Çalışmada, Büyük Selçukluların kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede gerçekleşen seferlerin etkileri çeşitli yönleriyle ele alınacaktır.

Selçuklular, seferleri finanse edebilmek ve hakimiyeti altındaki coğrafyayı kontrol altında tutabilmek için dolu bir hazîneye ve iyi bir teşkilatlanmaya ihtiyaç duymaktalardı. Çalışmanın bu kısmında Selçukluların sefer masraflarını gidermek için nasıl bir ekonomik düzen kurduğundan bahsetmenin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Selçuklularda, hazîneye her yıl yeterli miktarda para ve benzeri kıymetli maddelerin girmesi için çeşitli gelir kalemleri belirlenmişti. Bu işlemler günümüzde Maliye Bakanlığı'na denk gelen *Divan-ı İstifa* ilgileniyordu.² Hazîne, iç ve dış olmak üzere iki bölümden müteşekkildi. Sefer zamanında ihtiyaç duyulan bütçe dış hazînedan temin ediliyordu. Devletin en önemli gelir kaynağı vergi gelirleriydi.

¹ İbn Hallikân, “*Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*,” nşr. İhsân 'Abbâs, (Beyrut: Dâr Sâdr, 1397/1977), 64; İbnü'l-İmrânî, “*el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ'*,” nşr. Kâsım es-Sâmerrâî, (Kahire: 1419/1999), 188; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî fi el-âdâbi's-sultâniyye ve'l-düveli'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâr Sâdr, (t.y.)), 292; Yâfîî, “*Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*,” C. III, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1417/1997), 58; Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, “*Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*,” C. XXVI, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1474/2004), 155-156; Clifford E. Bosworth, *The Later Ghaznavids* (New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 2015), 6; John Freely, *At Üstünde Fırtına: Anadolu Selçukluları*, çev. Neşenur Domaniç (İstanbul: Doğan Kitap, 2012), 23; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 63; Muhammed Nazim, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna* (Cambridge: Cambridge University Press, 1931), 63; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular, I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 45-46; Cihan Piyadeoğlu, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi: Çağrı Bey* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 29-30; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat Kültür* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 16-28; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2009), 68-93; Mehmet Ç. Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri* (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977), 22, 41; Hasan Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu* (Ankara: Nobel Bilimsel, 2022), 26, 29; Abdulkadir Yuvalı, “Malazgirt Meydan Muharebesi ve Bununla İlgili Yerli ve Yabancı Araştırmalar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2 (1994): 38.

² Reşîdü'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, “*Câmi'u't-tevârih*,” C. I-II, nşr. Ahmed Ateş, (Tahran: 1362/1983), 353; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilatı: Merkez ve Eyalet Divânları* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), 71.

Devamlı verginin başında ise tarımsal üretimden elde edilen gelirler vardı. Tarım arazilerinden toplanan vergi miktarı bölgeden bölgeye farklılık gösterdiği gibi üretilen ürünün cinsi, hatta yapılan tarımın sulu veya susuz olması alınan vergi miktarını değiştiren unsurlardı. Ticaret yollarından alınan vergiler de Selçuklu hazinesine önemli derecede girdi sağlamaktaydı. Kervanlardan ve özellikle limanlardan alınan vergi, bütçeyi arttıran gelir kalemlerindendi. Melikşah'ın sultanlığı zamanında gümrüklerden elde edilen gelir 600 bin dinara ulaşmıştı.³ Sultan Melikşah döneminde tam teşekküllü olarak kullanılmaya başlanan iktâ sistemi de Selçuklu ekonomisine hem sefer hem de barış zamanında olumlu katkı sağlamaktaydı. Özellikle devletin sefer zamanında ihtiyaç duyduğu bütçenin bir kısmı, idarî ve askerî bir oluşum olan iktâ sisteminden elde ediliyordu.⁴

Selçuklular çeşitli milletleri kendisine tabi hale getirmiş ve vergiye bağlamıştı. Örneğin Sultan Tuğrul Bey zamanında Bağdat'tan 452/1060 yılında 100 bin dinar, sonraki yıllar için 300 bin dinar vergi alınmıştı.⁵ Gayrimüslim tebaadan adına cizye denilen bir çeşit vergi alınıyordu. Bu vergi türüne verilebilecek en güzel örneklerden biri Sultan Alparslan zamanında yaşanmıştır. Sultan, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i Malazgirt Savaşı'nda esir aldığı aralarında yapılan antlaşma neticesinde İmparator, yıllık 360 bin dinar vergi vermeyi kabul etmişti.⁶ Selçuklular topraktan, ticaret yollarından ve hükmettiği bölgelerden elde ettiği vergi dışında seferde iken hem kendi hem de düşman topraklarında hazîneye katkı sağladığı çeşitli kaynaklara sahipti. Bunlar ganîmet ve yağma, na'l-bahâ, emân dileme, kurtuluş akçesi ve hediyeler olarak sıralanabilir. Seferlerin halk üzerinde kimi zaman olumlu kimi zaman ise olumsuz tesiri olmaktadır. Dolu bir hazîne ile sefere çıkan Selçuklular, halka yük olabilecek ek vergiler çıkarmaktan kaçınırlardı. Ayrıca savaşın galibiyetle sonuçlanması ve özellikle elde edilen ganîmetin çokluğu, halkın zenginleşmesini sağlıyordu.

Çalışmada, hem sefer öncesinde ve sefer sırasında savaş bütçesi oluşturulmak için uygulanan yöntemlerin tebaa üzerindeki etkisi, hem de savaşın şiddetinin toplum, doğa ve tarım alanları üzerinde ne tür tesir oluşturduğu ele alınacaktır. Selçuklular döneminden günümüze intikal eden arşiv belgeleri mevcut olmadığından belirlenen araştırma soruları, çeşitli dillerde yazılmış ana kaynaklar ışığında cevaplandırılmıştır. Son zamanlarda Orta Çağ Türk-İslam devletleri askeri tarihi üzerine yapılan araştırmalar artsa da özellikle Selçuklu askeri tarih çalışmalarına dair birçok soru cevapsız kalmıştır. Bu çalışmanın bu anlamda bilim dünyasına önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Sefer Hazırlıklarının Ekonomik Etkileri

Çağlardan beri Türkler savaşçı bir toplum olarak bilinmektedir. Tarihe yön veren savaşları yöneten Türklerin başarılarının tek nedeni tabi ki iyi savaşçılar olmaları değildir. Savaşlarda üstünlüğü sağlamak için ihtiyaç duyulan sefer bütçesinin oluşturulması ve sefer organizasyonunun eksiksiz planlanması da savaşların zaferle sonuçlanmasına tesir eden önemli unsurlar arasındadır.

Selçuklular, askerlerin sefer sırasında ihtiyaç duyduğu iye, yem, elbise, yük hayvanı, askerlerin maaşları, çadır, savaş ekipmanları vb. diğer araç gereçleri temin edebilmek için hazinenin büyük bir kısmını sarf ediyorlardı. Askerin düzenli olarak aldığı ücreti ödeyemeyen ve ihtiyaç duyduğu her türlü maddeyi temin edemeyen devletler seferi yarıda bırakıp memleketlerine geri dönüyorlardı. Boş bir hazîne ile sefere çıkıldığında askerler ordudan ayrılıp çevrede yağma yapmaya başlıyor, tarım arazilerine zarar veriyorlardı. Selçuklu sultanları, bir belde ele geçirdiğinde o beldenin yağmalanmasını yasaklayabilmekteydi. Eğer hazîne doluyorsa askerler buna ikna oluyor, tam tersi durumlarda ise orduda isyan benzeri kalkışmalar yaşanabiliyordu. Mesela Sultan Tuğrul Bey 449/1057 yılında Mûsul'u ele geçirdiğinde ordunun yağma yapmasına izin vermemiş ve askerlerine, şehirden alacakları para ve yeme

³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, (H.430-485=1038-1092), çev. Ali Sevim (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 166, 170; Hasan Enverî, *İstîlâhât-i divânî-yi dovre-yi Gaznevî u Selcûkî* (Tahran, 1372/1993), 250; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1998), 374-375; Mehmet A. Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2, (1964): 325-327; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 40-43.

⁴ el-Huseynî, "Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye," nşr. Muhammed İkbâl, (Lahor: 1352/1933), 46; Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası: Gulâm ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2017), 137-142.

⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*, 25.

⁶ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, C. I, haz. Erdoğan Merçil, (İstanbul: 1001 Temel Eser, 1977), 107; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 70.

ihtiyaçlarının olduğunu söylemişti. Bu durum karşısında askerler, şehri yağmalamalarına izin verilmezse ordudan ayrılacaklarını Sultan'a iletmışlerdi.⁷ Dağılan bir ordu yalnız dolu bir hazîne ile tekrar bir araya gelebiliyordu. Sultan Muhammed b. Mahmûd (1153-1159), Süleymanşâh'a karşı harekete geçtiğinde ordusuyla yaşadığı anlaşmazlık neticesinde askerler dağılmış, Sultan ordusunu tekrar bir araya getirmek için askerlere altın ve elbiseler dağıtmıştı.⁸

Selçuklu Devleti'nde savaşların başarı ile sonuçlanmasında önemli motivasyon kaynağı olan paranın, sefere hazırlık aşamasında hazîne oluşturduğu yük çok yüksek seviyelere ulaşabiliyordu. Antik çağlardan buyana devletler sefer masraflarını gidermek için yeri geldiğinde tonlarca altına ihtiyaç duyuyordu. MÖ VI. yüzyılda yaşadığı düşünülen Sun Tzu'un savaş sanatını anlattığı eserinde, sayısı yüz bin olan bir ordunun tüm ihtiyaçlarını gidermek için günde yaklaşık olarak 13 ton altın harcanması gerektiğini söylemektedir.⁹ Bu bilgi her dönemde olduğu gibi antik dönemde de seferlerin hazîne ciddi bir yük oluşturduğunun anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Selçuklu askerleri biri yedek olmakla birlikte iki atla sefere çıkarlardı yani on beş bin kişilik bir ordudaki at sayısı otuz bini buluyordu.¹⁰ Böylelikle ordudaki atlarla birlikte yük hayvanlarının sayısı on binlere ulaşabilmekteydi. Sefer güzergâhındaki arazinin şartları bu hayvanların sayısının artmasına veya azalmasına etki ediyordu. Eğer güzergâh çölden geçiyorsa otuz bin kişilik bir ordunun su ve yem ihtiyacı için gereken deve sayısı yirmi bini bulabilmekteydi.¹¹

Selçuklular ihtiyaç duyulan hayvanların bir kısmını devlete ait ahırlarda yetiştirirlerdi. Emîrlerin ahırında yetiştirilen atların sayısı şehir ve nahiyelerdekiler hariç bin dört yüzü bulabiliyordu. Selçuklular, büyük sürülere sahip olduklarından başta at olmak üzere diğer ehil hayvanları Oğuzlardan temin ediliyorlardı. Mâverâünnehir'in yerleşim yerlerinden olan Kiral, Gazek, Hîvâl, Verazû, Kiberiye, Beğûrank Çezeğal, Vahhân, Şâş ve Fergâna'da kaliteli atlar beslenirdi. Ermenistan, Azerbaycan ve Arran'da yaşayan Karluk Türkleri, şehârî adı verilen atları yetiştirirlerdi. Gürgân, Tohâristân, Huttal, Belh ve Kîş at yetiştirilen diğer merkezler arasındaydı. Bahsi geçen atların satıldığı pazarlara sükû'l-hayl veya esb-i bâzâr adı verilmişti.¹² İran'da at gibi, deve yetiştiriciliği de yaygındı. Bundan ötürü ordunun deve ihtiyacının sadece iç piyasadan karşılandığı düşünülmektedir. Gürgân, Mehrân Nehri'nin batısında yer alan Budhâ, Hemedân yakınındaki Sâve, Acem Irak'ı, Tohâristân, Huttal, Belh, Serahs ve Hârezm deve yetiştirilen merkezlerdendi.¹³

Büyük Selçuklu Devleti'nin, sefere karar verildiğinde ahırlardaki hayvan sayısı yeterli olmayınca at, katır, eşek, sığır ve deve gibi hayvanları satın alma yoluyla temin ettiği düşünülmektedir. Sultan Melikşah zamanında 477/1084'te Mûsul'da iyi bir Arap atı 5, Horâsan atı 7, deve ise 1 dinardan satılıyordu.¹⁴ Selçukluların, hayvan pazarlarından 1 dinar karşılığında on beş bin adet deve ve 7 dinara aynı sayıda Horâsan cinsi at satın aldığı kabul edildiğinde harcanan paranın 120 bin dinara karşılık geldiği yorumlanabilir. Bu parayla Tablo 1'de belirtildiği gibi sefer nedeniyle ucuzluğun hâkim olduğu bir zamana denk gelen 431/1040 yılında Berşavur'da yüz yirmi bin adet köle satın alınabiliyordu. Satın alınan diğer hayvanlar da göz önünde bulundurulduğunda bu hayvanların temin edildiği merkezlerle

⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 31.

⁸ er-Râvendî, "*Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*," nşr. Muhammed İkbâl, (Tahran: 1364/1985), 262.

⁹ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Adil Demir (İstanbul: Kastaş Yayınları, 2008), 46.

¹⁰ 'Atâ Melik Cuveynî, "*Târih-i Cihânguşâ*," C. I-II, nşr. Mîrzâ Muhammed-i Kazvînî, (Leiden, 1329/1911-1334/1916), 107, 137; çev. Mürsel Öztürk, (3 cilt birleştirilmiş Birinci Baskı), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 156, 345; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, "*Câmi'u't-tevârih*," 327; Hamîdu'd-dîn Muhammed Mîrhând, "*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*," C. IV, nşr. Cemşid Keyanfer, (Tahran: 1385/2006), 3142; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 249.

¹¹ Mîrhând, "*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*," IV, 2935.

¹² İbn Havkal, "*Sûretü'l-arz*," (Beyrut: Menşûrât Dâr-ı Mektebeti'l-Hayât, 1412/1992), 305, 396, 400, 408; Anonim, "*Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*," nşr. Menûçehr Sutûde, (Tahran, 1361/1982), 99, 110; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 248-49, 250.

¹³ Ebu İshak el-Farisi el-İstahrî, "*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*," C. I, nşr. Goeje M. J., (Leiden: Lugdunum Batavorum, 1345/1927), 176, 280; İbn Havkal, "*Sûretü'l-arz*," 306-307, 309, 374, 376, 395; Ya'kubî, "*Kitâbü'l-buldân*," nşr. Goeje M. J., (Leiden: Bibliotheca Geographorum Arabicorum, 1310/1892), 277.

¹⁴ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 330; Mîrhând, "*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*," IV, 3195.

hazineden yüklü miktarda para akışı sağlandığı anlaşılmaktadır. Böylesine büyük bir ticaret hacminin hayvanların temin edildiği bölgelerin ekonomisine önemli katkı sağladığı çok açıktır lakin harcanan para bölge ekonomisinde olumlu olduğu gibi olumsuz etki de yaratabiliyordu. Devletin plansız alışveriş yapması, bölgede enflasyonun ortaya çıkmasına, hayvan temininde zorluklarla karşılaşılmasına neden olmaktaydı.

Selçuklu askerlerinin ana besin maddesi et idi. İhtiyaç duyulan etin bir kısmı satın alma yoluyla temin ediliyordu. Sefer bütçesinde büyük bir yük oluşturan canlı hayvan fiyatları bölgeler arasında değişiklik göstermekteydi. Bağdât'ta 80 rıtl (32,5 kg) ağırlığındaki koyun veya sığır eti 1 dinar iken Mûsul'da bir adet koyun fiyatı 0,25 dinar idi. Malazgirt Savaşı'nda elli bin kişiden oluşan Selçuklu ordusunun bir günlük koyun ihtiyacının yaklaşık olarak 1.465 adet olduğu düşünülmektedir.¹⁵ Temin edilen koyunların fiyatının Mûsul'daki koyun fiyatlarıyla aynı olduğu kabul edildiğinde 1.465 koyunun hazinede oluşturduğu yük 366,25 dinar olmaktadır. Ordunun et ihtiyacının karşılandığı beldelerin ekonomik olarak kalkındığı muhtemeldir lakin bu hayvanların sefer yürüyüşü esnasında satın alındığı düşünüldüğünde, koyun tüccarları zenginleşirken kıtlık meydana gelebiliyor, fiyatlar artıyor ve halk yoksullaşabiliyordu. Ordunun kamp kurduğu alanlarda binlerce askerin ve hayvanın ihtiyacını karşılamak için çevreden yapılan alışveriş, fiyatların yükselmesine ve kıtlığa neden olmaktaydı. Mesela Sultan Berkıyruk yüz on beş bin kişilik devasa ordusuyla İsfahân'a geldiğinde orduyu doyurmak için yapılan alışveriş bölgede kıtlık yaşanmasına neden olmuştu. Bu nedenle Selçuklu sultanları bir bölgede kıtlık meydana gelmemesi için aynı yörede uzun süre konaklamazdı. Bu sürenin bir haftadan fazla olmamasına dikkat edilirdi.¹⁶

Selçuklu sultanları, sefere karar verildiğinde gerekli hazırlıkların yapılması için vezirlerini görevlendirirdi. Ayrıca sultan, iktâ sahiplerine gönderdiği mektupla sefer sırasında ihtiyaç duyulan çadır, silah,¹⁷ yem, araç gereç ve benzeri maddeleri temin ederek en kısa sürede ana orduya katılmalarını emrederdi. İktâ sahipleri vakit kaybetmeden tam teçhizatlı askerleriyle birlikte orduya katılırlardı. İhtiyaç dahilinde iktâlardaki tarım arazilerinden elde edilen gelirin ¼'ü hazîneye aktarılabilirdi. Sefer zamanı ordunun ekonomik olarak desteğe ihtiyacı varsa iktâ topraklarındaki ürünler satılarak sefer bütçesine dahil edilirdi.¹⁸ İktâ, devletin hazînesini güçlü tutmak için ortaya çıkan bir sistem olmasına rağmen sefer zamanı yaşanan bu tür uygulamalar iktâ bölgelerindeki halkın ekonomik buhranlar yaşamalarına neden olabiliyordu.

Savaşlar, fiyat istikrarının sağlanamadığı, şehirler arasında dahi ürünlerin fiyatlarında farklılıklar olduğu zamanlardı. Şer'i kurallar, savaş zamanlarında fiyat istikrarının sağlanması için devlete ekmek, hurma, bitkisel yağ gibi ürünlerin fiyatlarını belirleme yetkisi veriyordu. Selçuklular zamanında dinar (altın) veya dirhem (gümüş) adı verilen paralar kullanılmaktaydı. Bu paraların değeri farklı dönemlerde veya bölgeler arasında farklılık gösterebiliyordu. Bir sultan zamanında basılan paranın değeri ve ağırlığı kendisinden sonraki dönemlerde düşebilmekte veya artabilmekteydi.¹⁹ Ürünlerin fiyatları Tablo 1'de gösterildiği gibi yıllara ve bölgeye göre değişiklik gösterebiliyordu. Bu nedenlerden ötürü Selçuklular zamanında paranın kur olarak değerini tespit etmek neredeyse imkânsız hale gelmektedir.²⁰

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, Ankara: Nobel Bilimsel, 2022, 225-228.

¹⁶ Ebu'l-Fazl Muhammed Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 411; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 227-228.

¹⁷ Büyük Selçuklu ordusunda kullanılan silahlar için bkz. İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020).

¹⁸ Hamîdu'd-dîn Ahmed b. Hamîd-i Kirmânî, "*el-Muzâf ilâ bedâyi'l-izmân fî vekâyi'-i Kirmân*," nşr. 'Abbâs İkbâl, (Tahran:1331/1952), 20; Ebu 'Alî Hasan Nizâmü'l-Mulk-i Tûsî, "*Siyâset-nâme (Si-yeru'l-Mulûk)*," nşr. Ca'fer Şi'âr, (Tahran: 1375/1996), 155; çev. Mehmet Altay Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 71.

¹⁹ Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 3 (1971): 437.

²⁰ Ali Mazaheri, bir dinarın teorik olarak 900'lü yıllardan önce on üç dirheme, Selçukluların kurulduğu 431/1040'lı yıllarda ise kıymeti artarak yirmi beş, sonra kırk ve ilerleyen zamanlarda yüz elli dirhem olduğunu ifade etse de bu tür bilgilere dönemin para kuru hakkında yeterli bilgiye ulaşılamadığından ihtiyatlı yaklaşılması gerekmektedir. Bkz. Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972), 242, 362, 367-68.

Tablo 1. Selçuklular zamanında bazı ürünlerin fiyatları.²¹

Yıl	Şehir	Ürün	Fiyat
426/1035	Nişâbûr	10 rıtl (8,33 kg) buğday	1 dirhem
426/1035	Nişâbûr	15 rıtl arpa	1 dirhem
431/1040 (Sefer zamanı)	Berşavur	1 köle	1 dinar
10. yy	Horasan	1 Türk gulam veya cariye	3000 dinar
458/1067 (Bolluk)	Antakya	1 cariye	2 dinar
511/1117	Hindistan	1 köle	En fazla 10 dinar
431/1040	Berşavur	1 mena (yaklaşık 921 gr.) Şarap	1 dinar
431/1040	Nişâbûr	1 rıtl ekmek	3 dirhem
431/1040 (Kıtlık)	Nişâbûr	1 rıtl ekmek	13 dirhem
441/1050	Bağdat	1 merkep	10 zuze ²²
447/1056	Bağdat	1 rıtl ekmek	1 dirhemnin altıda birinin (Danak) yarısına
449/1057-1058 (Savaş)	Bağdat	5 rıtl hurma	1 dinar
449/1057-1058 (savaş)	Bağdat	5 rıtl ekmek	1 dinar
469/1077	Şam	1 ev	3 bin dinar
469/1077 (Kıtlık)	Şam	1 ev	10 dinar
Melikşah dönemi (465-485/1072-1092)		1 adet karpuz	birkaç dirhem
495/1101	İran	Yaklaşık 1 ton buğday	20 dinar
496/1102 (Savaş)	İsfahan	100 rıtl saman	4 dinar

²¹ Beyhakî, “*Târih-i Beyhakî*,” nşr. Ganî ve Feyyâz, (Tahran: 1324/1945), 607; çev. Necati Lügal, 411; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, çev. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 182, 273, 275, 372, 473; İbnü'l-İbrî, “*Abu'l-Farac Tarihi*,” I, 308; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, 214; Mîrhând, “*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*,” IV, 2933; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 16.

²² Abu'l Farac, zuzenin değerinin dinarın iki katı olduğunu söylemektedir. Bkz. İbnü'l-İbrî, “*Abu'l-Farac Tarihi*,” I, 328.

2. Sefer Yürüyüşünün Sosyo-ekonomik ve Çevresel Etkileri

Selçuklu orduları, sefer öncesi tüm gereksinimlerinin karşılanması için çeşitli tedbirler olsa da uzun süren sefer yürüyüşü esnasında ihtiyaç duyulan maddeleri veya parayı güzergâh üzerindeki beldelerden temin edebilmekteydi. Bu süreçte uygulanan yöntemlerden biri ek vergiler çıkarmaktı. Bu ek vergilerden birine *na'l-bahâ* adı verilmişti. Bu vergi türü, ordunun ihtiyaçlarını gidermek için bölge halkından talep edilen para veya mal idi. Ordu masrafları için halktan alınanlar, düzenli vergi yerine geçmediğinden tekrar iade edilmezdi.²³

Selçuklular zamanında *na'l-bahâ* alındığına dair çeşitli örneklerle ulaşmak mümkündür. Örneğin Sultan Tuğrul Bey, Arslan Besâsîrî'den Mûsul'u kurtardıktan sonra Nusaybin'e geldiğinde şehrin ileri gelenlerinin *na'l-bahâ* olarak gönderdiği otuz bin altın az bularak yüz bin altın vermelerini emretmişti. Selçuklu sultanları, ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasının halkın refahından daha önemli gördüklerinden talep edilen paranın gönüllü verilmediği durumlarda zor kullanılarak alınmasını emrederlerdi. Kumandanlar, halkın herhangi bir mukavemete başvurmaması için istenilen paranın verilmemesi halinde yağma yapılacağını, ağaçların kesileceğini ve tarım arazilerine zarar verileceğini söylerlerdi.²⁴ Bu konuda verilecek en güzel örneklerden biri Sultan Tuğrul Bey zamanında yaşanmıştır. Tuğrul Bey'in askerleri 448/1056 yılında Bağdat'a geldiğinde kendi işeleri için halkı 500 dinar vermeye mecbur bırakmışlardı. Bundan olumsuz etkilenen halk durumu Kundûri'ye bildirince vezir, talep edilen paranın iptal edilmesi emrini vermişti. Diğer bir örnek yine Tuğrul Bey zamanından verilebilir; Sultan, 454/1062'de Bağdat'a giderken yol üzerindeki Hoy'dan 10 bin altın talep etmişti. Hoy halkı bu parayı vermeyi reddedince onlar üzerine birlik göndermiş lakin halkın direnişi ile karşılaşınca şehri kuşatma altına almıştı. Kırk gün süren kuşatma sonrasında halk 3 bin dinar ödemeyi kabul etmişti.²⁵

Sultanlar özellikle hazînenin dolu olduğu zamanlarda yöre halkının çıkarlarını gözeterek onlardan zorla *na'l-bahâ* alınmasını uygun görmez, hatta askerlere ihtiyaç duydukları ürünleri ücret ödeyerek temin etmeleri söylenirdi. Mesela Sultan Alparslan, Diyarbakır'a gittiğinde Nasr b. Mervan onu karşılayarak halktan topladığı 100 bin altın Sultan'a takdim etti. Sultan, paranın halktan toplandığını öğrenince o paraya el sürmenin vahametinden korkarak geri verilmesini emretti.²⁶

Sefer sırasında erzak temin sorunu yaşandığı zamanlar da olabilmekteydi. Böyle durumlarda Selçuklu kumandanları çok tercih edilmeyen bir yöntem olsa da bazı birlikleri erzak toplamak üzere çevredeki kasaba ve köylere baskın yapmak üzere gönderirlerdi.²⁷ Uygulanan bu yöntemin, halk üzerinde hem ekonomik hem de sosyolojik tahribata neden olduğu muhtemeldir.

Selçuklu orduları sefer yürüyüşü esnasında kurulan ordugâhlarda dinlenir sonra tekrar yoluna devam ederdi lakin ordu kimi zaman kamp kurmaktansa güzergâh üzerindeki beldelerdeki halkın evinde konaklamayı tercih ederdi. Bu durum askerler arasında asayiş problemlerinin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Asayiş meselesi de halkın ekonomik ve toplumsal sorunlar yaşaması sonucunu doğurmaktaydı. Tuğrul Bey, 448/1056 yılında ordusuyla Bağdat'a geldiğinde halkın evinde kalan askerler iâşe için hane sahibini 500 dinar vermeye zorlamıştı. Bunu duyan vezir, halkın yaşayacağı mağduriyeti düşünerek istenilen parayı iptal etti. Askerler parayı alamayınca hane halkını sokağa attılar. Böylelikle halk ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldı. Bu durumdan haberdar olan Sultan, askerlerin topluma zarar verecek bu tür davranışlarını yasaklayarak halkın evine dönmelerini sağladı.²⁸ Selçuklular bir beldeyi kuşatmak üzere harekete geçtiğinde, şehir halkı korkudan şehri terk ederek başka yörelere göç edebiliyordu. Selçuklu askerleri, şehrin boşatıldığını fark edince ordugâh kurmaya gerek

²³ İbnü'l-İbrî, "*Abu'l-Farac Tarihi*," I, 321; Mütercim Âsım Efendi, "*Burhân-ı Kati*," ed. Mürsel Öztürk ve Derya Örs (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), 540; Erdoğan Merçil, "*Na'l-Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler*", *Belleten*, C. 60, S. 227 (1997): 21-32; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 55.

²⁴ İbnü'l-İbrî, "*Abu'l-Farac Tarihi*," I, 321.

²⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, 20, 48, 110.

²⁶ Kıvâmu'd-dîn Ebu İbrâhîm el-Feth b. 'Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî, *Zubdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-'usra*, çev. Kıvameddin Burslan (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 36; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 15.

²⁷ İbnü'l-Esîr, "*el-Kâmil fi't-târih*," IX, 251.

²⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, 20, 23, 31, 47.

duymayarak boş evlerde konaklıyor ve eğer sefer kış mevsimine denk gelmişse halkın evinden sökülen ahşapları yakarak ısınyorlardı. Bu ve benzeri uygulamalar şehirlerin tahribata uğramasına neden olmaktadır.²⁹

Sefer sırasında meralar dışında yem ihtiyacının temin edildiği yerlerden biri de tarım arazileriydi. Ordunun kamp kuracağı yeri belirlemekle görevli olan askerler, otlakları ve su kaynaklarını gözeterek ordugâhın yerini belirlerdi. Eğer güzergâh üzerinde hayvanlara yetecek büyüklükte mera yoksa tarım arazilerinin yakınlarında kamp kurulurdu. Bu yöntem bölgede yaşayan halkın ekonomik açıdan zarara uğramasına neden olsa da ordunun varlığı devletin bekası anlamına geldiğinden Selçuklu kumandanları tarım arazilerine zarar vermektan çekinmezlerdi. Selçuklu-Gazne savaşları hakkında detaylı bilgi veren ünlü tarihçi Beyhakî, Selçuklu ordularının Gazneliler karşısında üstün olmasının nedenini Selçukluların ordugâhlarını tarım arazilerine yakın yerlere kurmasına bağlamaktadır.³⁰ Tarım arazilerinin yakınında kamp kurmak askerlerin ve hayvanların beslenmesine fırsat tanırken bölgede ekonomik zararın oluşmasına etki etmekteydi.

Sefer güzergâhındaki yolların elverişli hale gelmesinden sorumlu görevliler vardı. Bu kişiler ordunun geçişini zorlaştıracığı düşünülen taşları temizler, ordunun ilerlemesini engelleyecek ağaçları keserlerdi.³¹ Bahsi geçen görevliler aynı zamanda nehirlerin geçilmesi için portatif köprüler inşa ederlerdi. Bu köprülere yüzen köprü veya duba köprü³² adı verilmişti. Sandalların yan yana dizilerek yapıldığı bu köprüler için çok sayıda ahşaba ihtiyaç duyuluyordu. Kimi zaman bahsi geçen sandallar sefer sürecinde imal ediliyordu. İhtiyaç duyulan kerestelerin neredeyse tamamı ise çevreden kesilen ağaçlardan elde edilmekteydi.³³ Isınma, yemek ve ekmek yapımı, mancınık gibi silahların imalı için de ağaçlardan istifade edildiği hesaba katıldığında seferlerin sosyolojik ve ekonomik etkilerinin yanı sıra ekosistemde tahribat oluşturacak etkiler yarattığı sonucuna varılmaktadır.

Selçuklular sefer yürüyüşü esnasında koyun, sığır gibi ehil hayvanlar dışında av hayvanlarından da et ihtiyacının bir kısmını karşıyorlardı. Avlanma, özellikle süreklilik avları Selçuklu orduları için adeta bir savaş talimi görevi görüyordu. Sürekli avlarında önden gönderilen bir birlik av hayvanlarını avın yapılacağı yere sürerdi. Bu tür avlara sayısı on binleri bulan askerler katılırdı. Avın yapıldığı alan kimi zaman 350 kilometrekare olabiliyordu. Sultan Melikşah'ın avlanmaya çok düşkün olduğu ve yay kullanarak bir günde yetmiş adet ceylan avladığı bilinmektedir. Ayrıca, Sultan'ın Irak ve Horâsân'da her mevzi ve *şikargâhta* (شکارگاه) av hayvanlarının toynağından kule yapılmasını emrettiği kaynaklarda zikredilmektedir.³⁴ Sefer sırasında yapılan bu avların, bölgedeki av hayvanı popülasyonuna ne tür etki ettiği bilinmemekle birlikte, olumsuz anlamda bir tesir oluşturabileceği muhtemel görülmektedir.

Selçuklu orduları kimi zaman Türk, Fars, Kürt, Deylemliler ve Ermeni gibi kavimlerden oluşabilmekte ve bu orduların sayısı on binleri bulabilmekteydi. Ordunun böylesine kalabalık olması bazı zamanlarda asayiş sorunlarını kaçınılmaz hale getiriyordu. Sultanlar veya kumandanlar askerleri sefer yürüyüşüne çıkmadan önce sefer güzergâhı üzerinde yaşayan halkın mağdur olamaması için bir çöp parçasının dahi ücretinin ödenmeden alınmamasını, çiftçilere ve mal sahiplerine dokunulmamasını aksi takdirde cezalandırılacaklarını söylerlerdi. Bu uyarılara rağmen çeşitli milletten ve inançtan oluşan Selçuklu ordularında sefer esnasında çok nadir de olsa zorla alıkoyma ve tecavüz vakaları yaşanabilmekteydi.³⁵

Selçuklular, sefer sırasında hayvanların da sorunsuz bir şekilde beslenmesine özen gösterirlerdi. Hayvanların yem ihtiyacı ordunun sefer hazırlığı yaptığı süre zarfında büyük bir mesele olabiliyordu.

²⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân fi târihi 'l-a 'yân 'da Selçuklular*, 208.

³⁰ Beyhakî, "*Târîh-i Beyhakî*," nşr. Ganî ve Feyyâz, 582; çev. Necati Lügal, 547.

³¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân fi târihi 'l-a 'yân 'da Selçuklular*, 253.

³² Yüzen köprüler hakkında detaylı bilgi için bkz. Hasan Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu* (Ankara, Nobel Bilimsel, 2022), 108-112.

³³ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I, 6; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, s. 110-111.

³⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal, 380; Reşîdud-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, "*Câmi 'u 'l-tevârih*," , 294; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 287-288.

³⁵ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, çev. Necati Lügal, 416; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân fi târihi 'l-a 'yân 'da Selçuklular*, 183; Ebu Şâme el-Makdisî, *Kitâbü 'r-ravzateyn fi ahbâri 'd-devleteyn*, C. I, çev. Zakir Kadiri Urgan (Ankara: TTK Kütüphanesi, nr. T/0052'de yayımlanmamış Türkçe trc), 172.

Bu nedenden ötürü at, eşek, katır ve deve gibi hayvanlar her türlü yemi yiyebilen türlerden seçilmekteydi. el-Câhiz, Türklerin sahip olduğu hayvanların ot dışında kamış kökü ve ağaç kabuğunu yiyebildiğini söylemektedir.³⁶ Günlük 2,27 kg arpa ve buğday karışımı yem yediği düşünülen Selçuklu atlarının yem ihtiyacı bazı zamanlarda çevre beldelerden temin edilmekteydi. Buralarda yem tedariginde sorun yaşandığında yeri geldiğinde yaklaşık olarak 450 km uzaktan yem getirildiği oluyordu.³⁷ Bu bilgidен yola çıkarak sefer hazırlıkları yapılırken ihtiyaç duyulan maddelerin temini için harcanan dinarların ekonomik etkisinin çok uzak beldelere kadar ulaştığı söylenebilir.

Orta Çağ'da ordular sefere çıktığında askerlerin ekmek, et, tavuk, kefen, yemek ve yumurta gibi her türlü ihtiyacını giderdiği ordugâh yakınlarında kurulan ordu-pâzârlar (*bâzâr-ı leşker*) vardı. Bu alışveriş alanlarında yeri geldiğinde yedi bin kişi çalışabiliyordu.³⁸ Ordu-pâzârların hem istihdam hem de halkın ürettiği ürünlerin satıldığı alanlar olması açısından halkın refah düzeyinin artmasına katkı sağladığı düşünülmektedir. Özellikle sultan, emîr ve hatunların ordu-pâzârlarda, beldelerin pazarlarında yaptığı alışveriş bölge halkının refahını artırıyor.³⁹

3. Kuşatma ve Meydan Savaşlarının Bölge Halkı ve Çevre Üzerindeki Etkileri

Savaşlar her ne amaçla yapılsa yapılsın toplumlar ve çevre üzerinde çeşitli olumsuz etkiler meydana getirmektedir. Selçuklu dönemi şairlerinden olan Enverî'nin Sultan Sencer'i övmek için yazdığı kasidede savaşı, Selçuklu ordusunun korkutucu ilerleyişinden ötürü Tanrı'nın yok edici sıfatına benzetmiştir:

40 کارزار از هزاهز سپهت - صورت قهر کردگار گرفت

Tercümesi

Harp, ordunun ilerlemesinden, hareketinden, Tanrı'nın kahrı suretini almıştır.

Selçuklu askerlerinin motivasyon kaynaklarından biri *ganîmet*⁴¹ (غنیمت veya غنایم) almaktı. Savaş meydanında düşman ordusunun bıraktığı ağırlıklar hem asker hem de hazîne için önemli bir gelir kaynağı oluşturabilmekteydi. Askerler elde ettikleri ganîmeti bazı zamanlarda değerli madenler karşılığında satarlardı. Müslüman askerler aldıkları ganîmetin zekatını vermekten kaçınmazdı. Böylelikle ganîmet zekât yoluyla dar gelirliler insanlara ulaşmış oluyordu. Ganîmet elde etme konusunda Selçuklular ile Gazneliler arasında gerçekleşen savaşlarından çeşitli örnekler verilebilir. Selçuklu orduları Gazneliler karşısında Nesâ (426/1035) Savaşı'nda başarılı olunca 500 bin dinar değerindeki ziynet eşyasını, kıymetli eşyaları ve hayvanları ele geçirilmişti. Mîrhând, Gazne ordusunda bin deve yükü silah, dinar ve dirhem yüklü yüz katır ve birkaç fil olduğunu söyleyerek Selçukluların Nesâ savaşında elde ettiği ganîmetin büyüklüğünü anlamamızı sağlamaktadır. Selçuklular, Serahs (429/1038) Savaşı'nda ise hazîne, ağırlıklar ile birlikte değerli eşyalar ve çeşitli malzemeler ele geçirmişlerdi. Gazneliler karşısında en büyük ganîmet, Dandanakan Savaşı'nda (431/1040) elde edildi. Selçuklular karşısında Gazne Sultanı Mes'ûd büyük bir yenilgi yaşayınca Sultan'ın hazînesi savaş meydanında kaldı. Selçuklular, Gazne ordusuna ait ağırlıklar, silâhlar ve Sultan'ın 10 milyon dinar değerindeki hazînesini ele geçirdiler. Böylelikle Selçukluların devlet kurmak için ihtiyaç duydukları para, malzeme ve teçhizatın bir kısmı temin edilmiş oldu. Ordu mensuplarının her biri bu ganîmet sayesinde zengin oldu. Savaşın başarı ile sonuçlanmasından sadece Selçuklu askerleri faydalanmadı. Bölge halkının

³⁶ el-Câhiz, "Resâ'il: Fezâ'ilü'l-etrâk," nşr. Abdüsselâm M. H., (Kahire: 1374/1964), 48.

³⁷ Ebu'l-Fazl Muhammed Beyhakî, "Târih-i Beyhakî," nşr. Ganî ve Feyyâz, 609; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 252.

³⁸ Reşidu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, s. 302; (*Selçuklular kısmı*), çev. E. Göksu ve H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 140; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 94; Zekeriyâ b. Muhammed Kazvîni, "Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd," nşr. Ferdinand Wüstenfeld, (Göttingen, 1264/1848), 148; Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet* (İstanbul: Kelepir Yayınları, 1987), 243-244; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 241-243; Erdoğan Merçil, *Selçuklular: Makaleler* (İstanbul: Bilge Kültür Yayınları, 2018), 258-262.

³⁹ Kerîmü'd-dîn Mahmûd Aksarâyî, "Musâmeretu'l-ahbâr," nşr. Osman Turan, (Ankara: 1420/1999), 147; çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 116.

⁴⁰ er-Râvendî, "Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr," 200.

⁴¹ Savaş sonrasında ele geçirilen at, deve, sığır, koyun, köle, eşya, silah ve benzeri her türlü ganîmet Müslümanlar için helaldir. Ganîmetin beşte biri sultana aittir. Ganîmetten bir kısım yoksullar için ayrılır. Kalan ise askerler arasında eşit paylaşılır. Bkz. Fahr-i Mudebbir, "Adâbu'l-harb ve ş-şecâ'a," nşr. Ahmed Suheyli-yi Hânsârî, (Tahran, 1346/1967), 402-407.

ödemesi gereken bir yıllık haraç ve vergiler bağışlandı, köyler imar edildi, esirler serbest bırakıldı ve halkın memnun olması için çaba harcandı.⁴² Büyük Selçuklular zamanında elde edilen ganîmetlere dair örnekler çeşitlendirilebilir. Mesela Sultan Tuğrul Bey, Rey'i ele geçirdiğinde Ebu'l-Hasan Ali b. Kame'nin sarayından çok fazla değerli eşyayı ele geçirdi. Fahruddevle b. Fahruddevle'nin sarayında ise büyük bir hazîne buldu. Bu hazîne içerisinde atlar, eyerler, değerli taşlarla süslenmiş silahlar, altından süslerin olduğu hayvan heykelleri ve sayılamayacak kadar altın vardı.⁴³ Sultan Melikşah, amcası Kavurt ile arasında 465/1073 yılında geçen savaşı kazanınca eline çok fazla hazîne, silah, savaş aletleri ve çeşitli mallar geçti.⁴⁴ Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah b. Tuğrul ile Gürcü ordusu arasında 556/1161 yılında gerçekleşen savaşı Gürcüler kaybedince Sultan'ın eline büyük bir hazîne geçti. Ganîmetler arasında altından ve gümüşten yapılan kovalar, altından yemek kapları, tabaklar ve sahanlar vardı.⁴⁵

Selçuklu ordularının düşman topraklarında yaptığı akınlar da ihtiyaç duyulan her türlü maddenin ganîmet veya yağma (غارت) yoluyla temin edilmesine olanak sağlıyordu. Örneğin İbrahim Yınal ve Kutalmış, 439/1048 yılında Anadolu'ya akınlar düzenlediğinde buralardan yüz binden fazla esir ve koyun, dört bin zırh, on bin adet de sığır ele geçirilmişti.⁴⁶ Bu akınlar neticesinde Bizans topraklarında çeşitli ekonomik tahribat meydana geldi. Örneğin ekme fiyatları arttı ve 1 ritl ekmeğe 1,6 ile 7 altın arasında fiyat biçildi.⁴⁷

Savaşın acımasız ve soğuk yüzünü hisseden toplumlar kimi zaman yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalabiliyorlardı. Sultan Tuğrul Bey, 449/1057'de Mûsul'u ele geçirdiğinde ordunun şehri yağmalamasını yasakladığında askerler, ganîmetin kendilerinin hakkı olduğunu ileri sürmüşlerdi. Ordunun yağma konusundaki ısrarcı tavrından haberdar olan Mûsul hâkimi Hazaresb, halkın şehri terk etmesini sağladı. Halk, göç ederken şehrin kullanılmaz hale gelmesi için geride kalanları yağmalamış ve şehrin mimarisine zarar vermişti.⁴⁸

Selçuklular, bir beldeyi kuşatmadan önce emân-nâme gönderirlerdi. Emân dileyenler can ve mallarının karşılığında savaş tazminatı ödemek zorunda kalırlardı. Kardü (Cizre) kuşatıldığında (449/1057) şehrin halkı emân dilemiş ve çok sayıda altın ödemeyi kabul etmişti. Böyle durumlarda Selçuklu sultanları, yağma yapılmasını yasaklardı.⁴⁹ Şehrin emân dilemeyi reddettiği zamanlarda kuşatma savaşı yaşanır ve şehir ele geçirildiğinde esirlerden kurtuluş akçesi alınır.⁵⁰ Kayıtlardan elde edilen çeşitli veriler neticesinde kuşatma savaşlarının bölge halkı için yıkıcı etkilerinin olduğu anlaşılmıştır. Örneğin, Selçuklular, Bağdat'a hâkim olduğunda tarım ürünleri üretilemez hale gelmiş, şehir büyük tahribata uğramıştı. Bunun sonucunda fiyat artışı meydana gelmiş ve çift sürmek için kullanılan öküz ve eşeklerin fiyatı artmıştı. Antakya kuşatıldığında (461/1067-68) ise bölgede enflasyon meydana gelmiş, iki ölçek buğday 1 dinardan satılmaya başlanmıştı.⁵¹ Kuşatma savaşlarında şehirde meydana gelen tahribat yüksek seviyelere ulaşabiliyordu. Mesela Sultan Tuğrul ile Arslan Besâsîrî arasında geçen savaş neticesinde Bağdat'ta her biri 3 bin dinar değerinde olan bin iki yüz ev yıkılmıştı. Yıkılan evler arasında 30 bin dinar değerinde olanlar da mevcuttu.⁵² Yaşanan tahribat hakkında bilgi

⁴² Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, C. I, 26-27; el-Huseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lügal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 9; Zahîru'd-dîn-i Nişâbüri, "*Selçuk-nâme*", nşr. A. H. Morton, (London: E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1425/2004), 10, 12; er-Râvendî, "*Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*," 88, 95; Mîrhând, "*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*," C. IV, 3125, 3131, 3138; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, "*Câmi'u't-tevârih*," 13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 365, 369; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017), 66; Fahr-i Mudebbîr, "*Âdâbu'l-harb ve's-şecâ'a*," 280; er-Râvendî, "*Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*," 95; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 50.

⁴³ Anonim, "*Selçuk-nâme: Târîh-i Âl-i Selçuk der Anadolu*," nşr. Nadire Celali (Tahran, 1377/1999), 43.

⁴⁴ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, 290.

⁴⁵ el-Huseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lügal, 114.

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular*, 11; İbnü'l-Esîr, "*el-Kâmil fi't-târîh*," VIII, 282-283; Mîrhând, "*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*," C. IV, 3134; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 50-51.

⁴⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, 157.

⁴⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, 31.

⁴⁹ İbnü'l-İbrî, "*Abu'l-Farac Tarihi*," I, 310.

⁵⁰ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih*, çev. Erkan Göksu-H. H. Güneş, 175.

⁵¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 17; İbnü'l-İbrî, "*Abu'l-Farac Tarihi*," I, 307-308.

⁵² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, 73.

veren ünlü tarihçi İbnü'l-Cevzî, bahsi geçen evlerin bazılarının 1200 dinar değerinde olduğunu ifade etmektedir.⁵³

Kuşatma savaşlarında tarım arazileri ile birlikte halkın sahip olduğu ağaçlar da tahribata uğruyordu. Özellikle kaleyi teslim etmemek için direnen halkı psikolojik çöküntüye uğratmak için tarım arazilerine zarar verilir, ağaçlar kesilirdi.⁵⁴

Bir beldenin ele geçirildiği zamanlarda da Selçuklu orduları ordugâh kurmak yerine halkın evinde konaklamayı tercih edebiliyordu. Emîr Atsız 468/1076 yılında Dımaşk'ın dış yörelerini tahrip edip halkı baskı altına alarak şehrin kendisine teslim edilmesini talep etti. Bu yöntem başarılı oldu ve halk Emîr'den kimsenin zarar görmeyeceğinin sözünü alarak teslim oldu. Şehre giren Atsız'ın ordusu ordugâhta değil de halkın evinde konaklamayı tercih etti. Askerler bununla kalmayıp konakladıkları evin sahibinin malına ve parasına el koydular. Bu durum karşısında şehir halkı Atsız'a beddualar etmeye başladı. Yaşananlardan haberdar olan Emîr, halkın gönlünü almak için şehrin dış kısımlarını onardı ve halka tohumluk hububat dağıttı, böylelikle ürünlerin fiyatları düştü.⁵⁵

Selçuklularda kimi zaman uzun yıllar devam eden taht savaşları hem devlet hem de halk üzerinde olumsuz etki meydana getiriyordu. Melikşah'ın oğulları olan Berkyaruk ile Muhammed arasında yaşanan taht kavgası uzayınca halk arasında fesat artmış, yağmalama olayları yaşanmış, şehirler tahribata uğrayarak köyler ateşe verilmişti. Yaşananlar neticesinde hem devlet hem de tebaa sosyo-ekonomik olarak zayıflamaktaydı. Sultan Berkyaruk, Muhammed'i muhasara altına aldığı kalede yiyecek tükendi, halk atları, develeri ve diğer hayvanları yemeye başladı. Sultan Muhammed, hazinesi tükenince şehrin ileri gelenlerinden belirli aralıklarla borç alır hale geldi. Askerler ise sık sık ulufe talebinde bulununca Sultan halka yeni vergiler çıkardı. Yeni vergilere karşı çıkan insanlara zor kullanılıyordu. Bu şartlar altında ürünlerin fiyatları günbegün artmış dört rıtl (3.332 kg) et 1 dinara, yüz rıtl saman ise 4 dinara çıkmıştı. Ev ve arazilere talep olmadığından ötürü emtia değersiz hale gelmişti.⁵⁶

Savaşlar bölgede kıtlık oluşturduğu gibi bolluğa veya fiyatların ucuzlaşmasına da neden olabiliyordu. Selçukluların 460/1067 yılında Anadolu'ya yaptığı akınlar neticesinde çok fazla ganîmet elde edilmiş, bu durum 2 veya 3 dinardan satılan camızın 1 dinardan satılmasına etki etmişti. Ele geçirilen kölelerin sayısının çokluğundan köle fiyatlarında da düşüş yaşanmıştı.⁵⁷ Savaş meydanından galibiyet kazanan Selçuklu askerleri düşmanın bıraktığı ganîmetleri paylaşmaktaydı. Ordu cepheden ayrıldıktan sonra bölge halkı savaş meydanında kalanları toplayarak pazarlarda satıyordu.⁵⁸ Bolluğun ortaya çıkması ile fiyatların ucuzladığına dair verilebilecek en güzel örneklerden biri Malazgirt Savaşı (463/1071) sonrasında yaşanmıştır. Sayısı 200 ile 300 bin arasında değişen Bizans ordusunun dağılması neticesinde savaş meydanında askerlerin bıraktığı ağırlıklar Selçuklu askerleri arasında paylaştırıldı. O kadar çok mal ve değerli eşya ele geçirildi ki bunların bir kısmı Abbasi halifesine gönderildi. Ganîmetin bolluğu özellikle silah fiyatlarının aşağı inmesine tesir etti. On iki miğfer 1 dinarın altıda birine, üç adet örgü zırh 1 dinara düştü.⁵⁹ Malazgirt ve Ahlat gibi bölgelerin halkı Selçuklu ordusundan kalan malları toplayarak zengin olmuştu. Ganîmet o kadar çoktu ki 100 altın değerindeki mal, 1 altına satılmaktaydı.⁶⁰

Düşman ordularının Selçuklu topraklarına yaptığı seferlerde de halk çeşitli sosyo-ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalabiliyordu. Büyük Selçuklular dönemine denk gelen hem göçün hem de katliamın yaşandığı hadiselerden biri Haçlı Seferleri zamanında gerçekleşmiştir. I. Haçlı Seferi'nde Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan, Haçlı ordularını durduramayınca Haçlıların geçeceği

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular*, 54.

⁵⁴ İbn Bîbî, *el-Evâmîru'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 212, 213.

⁵⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, 208.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, "*el-Kâmil fi't-târih*," X, 273, 300.

⁵⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 16.

⁵⁸ Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, "*Sîretü's-Sultân Celâlu'd-dîn Mengübertî*," nşr. M. Hâfiz Ahmed Hamdî, (Kahire, 1372/1953), 45.

⁵⁹ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, C. I, 108; Mîrhând, "*Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*," C. IV, 3160; Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, s. 37.

⁶⁰ İbnü'l-Adîm, "*Bugyetü't-taleb fi târihi Haleb: Biyografilerle Selçuklu Tarihi*," çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 17; Alfred Friendly, *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert, 1071* (London: Hutchinson, 1981), 195; Carole Hillenbrand, *Malazgirt Muharebesi: Türklerin Efsanesi İslamın Simgesi*, çev. Mehmet Morali (İstanbul: Alfa Yayınları, 2012), 52.

düşünülen güzergâh üzerinde yaşayan insanların güvenli bölgelere göç etmesini sağladı, tarlaları yakıp, su kaynaklarını ve kuyuları kullanılmaz hale getirdi. Buna rağmen Kudüs'e doğru ilerleyen Haçlılar, Büyük Selçuklu Devleti idaresinde olan Urfa ve Antakya'yı ele geçirdiklerinde kadın, erkek, Müslüman veya Hristiyan demeden herkesi öldürdüler. Ardından stratejik öneme sahip olan Maarratünnûmân şehrine saldırdılar. Haçlı lideri Bohemund, ana kapının yakınında toplananların canını bağışlayacağını söylemesine rağmen sözünde durmayarak herkesin öldürülmesini emretti. Açlık çeken Haçlılar önlerine çıkan her şeyi talan ederek ilerliyorlardı. Batılı tarihçi Radulfus Cadomensis, "Askerlerimiz yetişkin Müslümanları yemek kazanlarında pişirdiler. Çocukları şişlere geçirip ızgara yaptılar." diyerek Haçlıların katliamlarını ve dehşet verici tutumlarını dile getirmiştir. Haçlı orduları, 492/1099 yılında Kudüs'ü ele geçirdiğinde tarihe Kudüs Katliamı olarak geçen bir vahşet gerçekleşti. Haçlı seferlerinin görgü tanığı olan tarihçi Raimundus, "Mabetlerin bulunduğu mahalleye giderken cesetlerden ve dizine kadar çıkan kan birikintilerinden geçerek ilerlediğini" eserinde kaleme almıştır.⁶¹

SONUÇ

Büyük Selçuklular Anadolu, Kafkaslar, Türkistan ve Ortadoğu gibi büyük bir coğrafyaya hâkim olduklarından buralardan elde ettikleri vergi gelirleriyle dolu bir hazîneye ve iyi bir teşkilatlanmaya sahiptiler. Hazîneden ayrılan en büyük pay seferler için kullanılıyordu çünkü ordunun ihtiyaç duyduğu at, çadır, elbise, silah, iaşe, yem vb. diğer maddeler uzun süren seferlerde neredeyse hazînenin boşalmasına etki ediyordu. Sefer öncesinde ve sonrasında ordunun ihtiyaçlarını gidermek üzere yapılan harcamalar enflasyona veya deflasyona yol açmaktaydı. Selçuklular zamanında dinar (altın) ve dirhem (gümüş) adında para birimleri kullanılıyordu. Bu paraların kur olarak değerini belirlemek neredeyse imkânsız olduğundan ortaya çıkan alım gücündeki değişikliklerin şiddetini tespit etmek zorlaşmaktadır. Çalışmada farklı dönemlerde ve şehirlerdeki ürünlerin fiyatlarından örnekler verilmiştir. Selçuklular, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi iktâ sistemini etkin kullanarak hazîne üzerinde oluşan yükü azaltmaya çalışmışlardır. Sefer zamanı iktâlardan talep edilen savunma ve saldırı silahları, yem, zahire, para ve askerî personel bölgede ekonomik ve toplumsal etkiler meydana getiriyordu. Sefer hazırlıklarının başladığı süreçte meydana gelen olumlu ve olumsuz etki sefer süresinde de devam ediyordu. Devlet, sefer bütçesini oluşturmak için ihtiyaç duyduğu ek vergiler kimi zaman bölge halkının rızası alınarak kimi zaman da zor kullanılarak temin ediyordu. Eğer ihtiyaç duyulan ürünlerin tedarikinde sorunlar yaşanıyorsa ganîmet ve yağma ihtiyaçları karşılamak için başvurulan yöntemlerden biri olmaktaydı. Sefer sırasında en büyük tahribat savaş sırasında meydana geliyordu. Özellikle kuşatma savaşlarında şehir halkının sahip olduğu tarım arazileri ve ağaçlar zarar görüyor, şehirler yaşanamaz hale geliyordu. Netice itibarıyla şu söylenebilir ki savaşlar her ne amaçla yapılsa yapılsın sosyo-ekonomik ve çevresel etkilerle birlikte birçok yönden olumsuz tesir meydana getirmektedir. Çeşitli ana kaynaklar incelenerek hazırlanan bu çalışmadan, Selçuklu devletleri askerî tarihi üzerine çalışma yapacak bilim insanlarının ve araştırmacıların istifade edeceği kuşkusuzdur.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmûd. *Selçuk-nâme*, C. I, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul: 1001 Temel Eser, 1977.
- Alptekin, Coşkun. "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 3 (1971): 435-591.
- Anonim, "*Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*." nşr. Menûçehr Sutûde, Tahran: 1361/1982.
- Anonim, "*Selçuk-nâme: Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu*." nşr. Nadire Celali, Tahran, 1377/1999.
- Atâ Melik Cuveynî, "*Târîh-i Cihânguşâ*." C. I-II, nşr. Mîrzâ Muhammed-i Kazvînî, Leiden: 1329/1911-1334/1916; çev. Mürsel Öztürk, (3 cilt birleştirilmiş Birinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed, "*Târîh-i Beyhakî*." nşr. Ganî ve Feyyâz, Tahran: 1324/1945; çev. Necati Lügâl. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Bosworth, C. Edmund. *The Later Ghaznavids*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 2015.

⁶¹ Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri* (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997), 36, 41, 46, 47, 56.

- Demirkent, Işın. *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997.
- Ebu 'Alî Hasan Nizâmu'l-Mulk-i Tûsî, “*Siyâset-nâme (Si-yeru'l-Mulûk)*.” nşr. Ca'fer Şi'âr, Tahran: 1375/1996.
- Ebu İshak el-Farisi el-İstahrî, “*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik, Bibliotheca Geographorum Arabicorum*.” C. I, nşr. Goeje M. J., Leiden: Lugdunum Batavorum, 1345/1927.
- Ebu Şâme el-Makdisî. *Kitâbü'r-ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn*. C. I, çev. Zakir Kadiri Urgan. Ankara: TTK Kütüphanesi, nr. T/0052'de yayımlanmamış Türkçe trc.
- Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî. *Abu'l-Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- el-Câhiz, “*Resâ'il: Fezâ'ilü'l-etrâk*.” nşr. Abdüsselâm M. H., Kahire: 1374/1964.
- el-Huseynî, “*Ahbâru'd-devleti's-Selcûkiyye*.” nşr. Muhammed İkbâl, Lahor: 1352/1933; çev. Necati Lûgal Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Enverî, Hasan. *İstilâhât-i divânî-yi dovre-yi Gaznevî u Selcûkî*. Tahran: 1372/1993.
- er-Râvendî, “*Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*.” nşr. Muhammed İkbâl, Tahran: 1364/1985.
- Fahr-i Mudebbîr, “*Âdâbu'l-harb ve ş-şecâ'a*.” nşr. Ahmed Suheyli-yi Hânsârî, Tahran, 1346/1967.
- Freely, John. *At Üstünde Fırtına: Anadolu Selçukluları*. çev. Neşenur Domaniç. İstanbul: Doğan Kitap, 2012.
- Friendly, Alfred. *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert, 1071*. London: Hutchinson, 1981.
- Göksu, Erkan. *Selçuklu'nun Mirası: Gulâm ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2017.
- Hamîdu'd-dîn Muhammed Mîrhând, “*Ravzatu's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*.” C. IV, nşr. Cemşid Keyanfer, Tahran: 1385/2006.
- Hamîdu'd-dîn Ahmed b. Hamîd-i Kirmânî, “*el-Muzâf ilâ bedâyi'l-izmân fî vekâyi'-i Kirmân*.” nşr. 'Abbâs İkbâl, Tahran: 1331/1952.
- Hillenbrand, Carole. *Malazgirt Muharebesi: Türklerin Efsanesi İslamın Simgesi*. çev. Mehmet Moralı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- İbn Bîbî. *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İbn Hallikân, “*Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*.” nşr. İhsân 'Abbâs, Dâr Sâdr, 1397/1977.
- İbn Havkal, “*Sûretü'l-arz*.” Beyrut: Menşûrât Dâr-ı Mektebeti'l-Hayât, 1412/1992; çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- İbnü'l-Adîm. *Bugyetü't-taleb fî târihi Haleb: Biyografilerle Selçuklular Tarihi*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fî't-târih*. C. IX-X. çev. Abdülkerim Özyaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987-1991.
- İbnü'l-İmrânî, “*el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ'*.” nşr. Kâsım es-Sâmerrâî, Kahire: 1419/1999.
- İbnü't-Tiktakâ, “*el-Fahrî fî el-âdâbi's-sultâniyye ve'l-düveli'l-İslâmiyye*.” Beyrut: Dâr Sâdr, (t.y.).

- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998.
- Kerîmu'd-dîn Mahmûd Aksarâyî, “*Musâmeretu'l-ahbâr.*” nşr. Osman Turan, Ankara:1420/1999; çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Kıvâmu'd-dîn Ebu İbrâhîm el-Feth b. 'Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî. *Zubdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra.* çev. Kıvameddin Burslan. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Köymen, M. Altay. “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II”, *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.2, S. 2, (1964): 304-380.
- Mazaheri, Ali. *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*. çev. Bahriye Üçok. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972.
- Merçil, Erdoğan. *Gazneliler Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Merçil, Erdoğan. “Na'l-Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler”, *Belleten*, C. 60, S. 227 (1997): 21-32.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilatı: Merkez ve Eyalet Dîvânları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular: Makaleler*. İstanbul: Bilge Kültür Yayınları, 2018.
- Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, “*Sîretü's-Sultân Celâlu'd-dîn Mengübertî.*” nşr. M. Hâfız Ahmed Hamdî, Kahire: 1372/1953.
- Mütercim Âsım Efendi. “Burhân-ı Katı.” ed. Mürsel Öztürk ve Derya Örs, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Nazim, Muhammed. *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*. Cambridge: Cambridge University Press, 1931.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb, “*Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb.*” C. XXVI, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1474/2004.
- Özgüdenli, O. Gazi. *Selçuklular, I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi: Çağrı Bey*. Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî, “*Câmi'u't-tevârîh.*” C. I-II, nşr. Ahmed Ateş, Tahran: 1362/1983; (*Selçuklular kısmı*) çev. E. Göksu ve H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil. *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân'da Selçuklular*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Sun-Tzu. *Savaş Sanatı*. çev. Adil Demir. İstanbul: Kastaş Yayınları 2008.
- Şeşen, Ramazan *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*. İstanbul: Kelepir Yayınları, 1987.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Uluçay, M. Çağatay. *İlk Müslüman Türk Devletleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Ya'kubî, “*Kitâbü'l-buldân.*” Bibliotheca Geographorum Arabicorum, nşr. Goeje M. J., Leiden: 1310/1892.
- Yâfiî, “*Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân.*” C. III, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1417/1997.

Yenidoğan, Hasan. *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*. Ankara: Nobel Bilimsel, 2022.

Yuvalı, Abdulkadir. “Malazgirt Meydan Muharebesi ve Bununla İlgili Yerli ve Yabancı Araştırmalar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2. (1994).

Zekeriyâ b. Muhammed Kazvîni, “*Âsâru’l-bilâd ve ahbâru’l-ibâd.*” nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen; 1264/1848.